

FACTORS AFFECTING THE FORMATION OF THINKING

Polatov Anvar Akmal o'glu
National University of Uzbekistan
masters

Annotation. Scientific stability and instability in the development of thinking are reflected in the exchange of ideas in the activities aimed at meeting the material and spiritual needs of people. The political system and ideology of a society ensure the variability of human thinking. Therefore, man is the main driving force of society, and his thinking is the transforming force. In this context, this article reveals the importance of the formation of human thinking.

Keywords: Shaws of Thought, Operations of Thinking, Judgment, Conclusion, Analysis, Synthesis

TAFAKKURNING SHAKLANISHIGA TASIR ETUVCHI OMILLAR

Polatov Anvar Akmal o'g'li
O'zbekiston Milliy Universiteti
magistranti

Annotatsiya. Tafakkur rivojidadagi ilmiy barqarorlik va beqarorlik g'oyalar almashinuvi odamlarning moddiy va ma'naviy ehtiyojini qondirishga yo'nalgan faoliyatda o'z ifodasini topadi. Jamiyatning siyosiy tizimi va mafkurasi inson tafakkurining o'zgaruvchanligini ta'minlaydi. Shu bois, inson jamiyatni harakatga keltiruvchi bosh omil, uning tafakkuri esa, o'zgartiruvchi kuch sifatida amal qiladi. Shu nuqtai nazardan ushbu maqolada inson tafakkurining shakllanishi ahamiyati ochib beriladi.

Tayanch so'zlar: tafkkur shallari, fikr yuritish operatsiyalari, hukm, hulosa, anliz ,sintez

Biz ayrim-ayrim narsalarni va hodisalarni, masalan, alohida stolni yoki stulni idrok qilamiz va tasavvur qilamiz, ammo umuman stol va stul to'g'risida, umuman mebel va umuman narsa to'g'risida esa fikrlashimiz mumkin. Umumiylik natijasida bir hukmning o'zida ayni vaqtda yakka bir narsa to'g'risidagina fikr qilib qolmasdan, balki, shu bilan birga narsalarning butun bir turkimi to'g'risida ham fikr yuritish mumkin. Masalan «O'zbekistonning fuqarolari teng huquqlidirlar» degan hukmda ayrim bir kishi haqida fikr yuritmasdan, balki O'zbekistonning hamma fuqarolari haqida fikr yuritiladi.

Narsa yoki hodisalar o'rtasidagi eng muhim bog'lanishlar va munosabatlar tafakkur yordami bilan ochiladi. Bunday bir misolni olib ko'raylik. Siz qalamni barmoqlaringiz bilan stoldan 20 santimetr balandda ushlab turibsiz. Barmoqlaringizni ochib yuborsangiz qalam stol ustiga tushadi, uning taqillagani (tovushi) eshitiladi. Biz bu hodisalarni birin-ketin idrok qilamiz va ularni xuddi shu tartibda tasavvur qilishimiz mumkin. Lekin biz bunda hodisalarning ma'lum vaqt ichida birin- ketin sodir bo'lishini idrok qilamiz, xolos, ammo ayni vaqtda tafakkur yordami bilan bu hodisalarning bir- biriga qonuniy bog'lanishidagi chuqurroq sabablar va bundan kelib chiqadigan natijalar ochiladi. Biz hodisalarning birin-ketin o'tayotganliginagina qayd qilib qolavermaymiz, balki birinchi hodisa bo'lgani uchun ikkinchi hodisa ro'y beradi, undan keyingi hodisalarning har qaysisi (masalan, tovush) oldingi hodisa ro'y berganligi uchun (qalam stolga urilganligi uchun) sodir bo'ldi, deb aniq qilib aytamiz va oldingi hodisaning ro'y berganligi keyin shu hodisani muqarrar keltirib chiqarganligini anglaymiz. Bu hodisalarda ularning ma'lum bir vaqt ichida birin-ketin sodir bo'lganligini idrok qilganimizdan tashqari, ular o'rtasida sabab-natija bog'lanishi, ya'ni qonuniy bog'lanish bor, deb aniq qilib aytamiz. Biz bu sabab-natija tariqasidagi bog'lanishning o'zini bevosita idrok qila olmaymiz, uni sezgi organlarimiz vositasi bilan his qilolmaymiz (ko'rmaymiz, ushlab ko'rmaymiz, eshita olmaymiz), balki shu bog'lanish borligini idrokimizga asoslanib turib fikr qilish yo'li bilan topamiz.

So'ngra, ayrim hodisalardagi sabab-natija bog'lanishlari ochilganligiga asoslanib, umumiyashtirish yo'li bilan voqelikning umumiy qonuniyatlarini topib olamiz.

Masalan, suvning yaxlab qolganligiga temperaturaning pasayganligi (0° dan pastga tushib ketganligi) sabab bo'lganligi aniqlangan bo'lsa va bu hodisa boshqa bir qancha hollarda ham aniqlangan bo'lsa ana shu hollarni umumiyashtirish natijasida: «Temperatura 0° dan past bo'lganida suv hamisha muzlaydi» degan hukmda ifodalangan qonun topilgan. Hodisalar o'rtasidagi mavjud sabab-natija bog'lanishlarini bilganligimiz uchun, hodisalarning o'zgarish va taraqqiysi qonunlarini bilganligimiz uchun biz hozirgi paytda mavjud bo'lmagan yoki hozirgi paytda bizning oldimizda ro'y bermagan hodisalarning yuz berishini *oldindan* aytib berishimiz mumkin. Masalan, termometrda temperaturaning 0° dan past tushganligini ko'rishimiz bilan, endi suv muzlaydi, deb oldindan ayta olamiz. Astronomlar osmondagi jismlarning harakat qonunlarini bilganliklari uchun quyosh yoki oy qachon tutilishini raso aniq qilib oldindan aytib beradilar. Ijtimoiy turmushning asoschilari ochib bergan qonunlarini bilish ijtimoiy-siyosiy voqealarning qanday bo'lib borishini oldindan ko'rib turish imkoniyatini beradi. Oldindan ko'rish o'z oldimizga maqsadlar qo'yishimizga va shu maqsadlarga muvofiq harakat qilishimizga imkon beradi. Oldindan ko'rish va atrofimizdagi buyumlarning xosalarini bilish tufayli insoniyatning hozirgi tajribasi vujudga kelgan, bu esa xilma-xil mehnat bilan shug'ullanish imkoniyatini ochib bermoqda.

Binobarin, tafakkur insonning shunday aqliy faoliyatidirki, bu faoliyat voqelikni eng aniq, (to'g'ri), to'liq, chuqur va umumiyashtirib aks ettirishga (bilishga), insonning ta'g'in ham oqilona amaliy faoliyat bilan shug'ullanishiga imkon beradi.

Bosh miya po'stining biron bir uchastkasi emas, balki bosh miyaning butun po'sti qilayotgan faoliyat tafakkurning nerv-fiziologik negizidir. Analizatorlarning miyaga borib tutashgan uchlari o'rtasida vujudga keladigan murakkab muvaqqat bog'lanishlar tafakkur qilish uchun birinchi galda ahamiyatga ega Yuqorida aytib o'tilganidek, ikkinchi signal sistemasi bilan birinchi signal sistemasining bir-biriga ta'sir o'tkazishida muvaqqat bog'lanishlarning vujudga kelishi tafakkurning spetsifik nerv-fiziologik mexanizmlaridir. I. P. Pavlov aytganidek, «avvalo umuminsoniy empirizmni, (insonning tajribasi, orttirgan bilimlari) nihoyat atrof olamni va insonning o'zini ham bilish uchun oliy qurol bo'lgan fanni ham yaratuvchi mahsus insoniy, oliy tafakkur» ayni shu bog'lanishlar asosida voqe bo'ladi.

Tafakkurni yo'naltirib turadigan asosiy nerv-fiziologik negiz shunday yo'l ko'rsatib turuvchi reflekdirki, bu refleks tafakkur qilish jarayonlarida katta rol o'ynaydi.

Odam tevarak-atrof olamni shaxsan bilib olayotgan chog'ida yoki o'zi harakat qilayotgan chog'idagina emas, balki shu bilan birga, u o'zining (og'zaki yoki yozma) nutqi bilan o'z fikrlarini boshqa odamlarga o'tkazayotganida hamda boshqa odamlarning fikr va bilimlarini o'zi o'zlashtirib olayotgan chog'da ham fikr qilaveradi.

Odamning bilish va amaliy ehtiyojlari, tevarak-atrof va hayot to'g'risidagi o'z bilimlarini kengaytirish va chuqurlashtirishga intilishi tafakkur qilish faoliyatini vujudga keltiradi va bu faoliyatni kuchaytira beradi. SHu sababli tafakkur qilish jarayonlarining muayyan maqsadga qaratilgan bo'lishi shu jarayonlarning muhim hususiyatidir.

Analiz singari, sintez ham, fikran bo'lishi mumkin, ya'ni sintezda ayrim elementlarni faqat fikrda bir butun qilish mumkin. Masalan, biz chet tilning o'zimizga ma'lum bo'lgan so'zlaridan mazmunli gap tuzayotganimizda yoki ana shunday ma'lum so'zlardan tarkib topgan tayyor gapni o'qib tushunayotganimizda xuddi shunday protsess sodir bo'ladi.

Analiz singari, sintez ham, o'qish jarayonida katta o'rin tutadi. Masalan, o'qishga o'rgatish vaqtida tovushlar va harflardan bo'g'inlar, bo'g'inlardan so'zlar, so'zlardan gap tuziladi. Mana shuning o'zi - sintezdir. Adabiy asarlardagi ayrim qahramonlarning yoki tarixiy arboblarning qilgan ishlarini, fikrlarining, hislarini tasvirlash va analiz qilish yo'li bilan hamda sintez qilish natijasida shu arboblarning, shu qahramonlarning xarakteristikasi hosil bo'ladi. Analiz va sintez yo'li bilan muayyan bir butun narsaning har bir ayrim qismining, har bir ayrim elementining shu butun narsadagi roli va ahamiyati, shu qismlar va elementlarning bir-biriga bog'lanishi, narsaning asosiy (muhim) belgilari va ikkinchi darajali belgilari aniqlanadi.

Analz va sintez hamisha birlikda o't adi. Bir butun narsa analiz qilinadi. ¹Binobarin, sintez analizni

1. ¹ O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risidagi" Qonuni T., 1992 "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" T., 1997

taqozo qiladi. Muayyan qismlarni, elementlarni, belgilarni bir butun qilib birlashtirmoq uchun avvalo shu qismlarni, shu elementlarni va belgilarni analiz natijasida ajratib olish lozim.

«Tafakkur-deb yozgandi I.P.Pavlov,- albatta assotsiatsillardan, sintezdan boshlanadi, so'ngra sintezning ishi shu analiz bilan qo'shiladi. Analiz, bir tomondan, retseptorlarimizning, periferiya uchlarining analizatorlik qobiliyatiga, ikkinchi tomondan esa, bosh miya katta yarim sharlarining po'stida takomil topuvchi va voqelikka muvofiq bo'lmagan narsalarni voqelikka muvofiq bo'lgan narsalardan ajratib turuvchi tormozlanish jarayoniga asoslanadi.

Odam bosh miyasi katta yarim sharlarining po'stida qilinadi gan analiz va sintez ham birinchi, ham ikkinchi signal sistemalarining signallarini o'z ichiga oladi. Birinchi signal sistemasi bergan behisob signallarning yangi umumlashuvlari ham ikkinchi signal sistemasida yuksak analiz va sintez qilinadi. Abstraktsiya - shunday bir fikrlash jarayonidirki, bunda tafakkurda aks etilayotgan bir yoki bir necha ob'ektlarning biror belgisi (xususiyati, harakati, holati, munosabati) shu ob'ekt yoki ob'ektlardan fikran ajratib olinadi. Bu protsessda ob'ektdan ajratilgan bir belgining o'zi tafakkurning mustaqil ob'ekti bo'lib qoladi. Abstraktsiya, odatda, analiz jarayonida yoki analiz natijasida sodir bo'ladi. Masalan, sinfdagi doskani tasviriy analiz qilish jarayonida uning faqat bir belgisini - qoraligini ajratib olish mumkin va qora doska to'g'risida emas, balki doskaning qoraligi to'g'risida, so'ngra esa umuman qoralik to'g'risida fikr qilish mumkin. Biz odamlar, samolyotlar, suv, ot va hokazolarning ko'z oldimizdagi harakatini kuzatib turib, ularning bitta umumiy belgisini - harakatini fikran ajratib olishimiz va umuman harakat to'g'risida fikr qilishimiz mumkin. CHunonchi, abstraktlash yo'li bilanbizda uzunlik, kenglik, miqdor, tenglik, son, qiymat va boshqa shu kabilarda to'g'risida abstrakt tushuncha hosil bo'ladi. Buyumlarni bir-biri bilan taqqoslash chog'ida ham abstraktsiyalash jarayoni sodir bo'ladi. Biron muayyan jihatlar hamisha bir-biri bilan taqqoslanadi, buyumlar yoki hodisalarning muayyan belgisiga (tusiga, shakliga, harakatlarining tezligiga va shu kabilarga) qarab, ular bir-biri bilan taqqoslanadi. P.Pavlov fikr qilish faoliyatida abstraktsiyaning alohida ahamiyati borligini o'qitirib, bunday degan edi: «Umumiy lashtirishga keng imkoniyat ochib bergan so'zning alohida xususiyati bo'lmish abstraktsiya tufayli biz voqelikka bo'lgan munosabatimizni vaqt, makon, sababiyat kabi umumiy tushunchalar formasiga solganmiz» («Pavlovskie sredi», III tom, 320 -bet) Nutq til abstraktsiya bo'lganidagina qilish mumkin. so'z bo'lmasa, hech bir tushunchani ifodalab bo'lmaydi.

Umumiy lashtirish - tafakkurda aks etgan bir turkum narsalarning o'xshash, muhim belgilarini shu narsalar to'g'risidagi bitta tushuncha qilib, fikrda birlashtirish demakdir. Masalan, olmalarda, noklarda, o'riklarda, apelbsinlarda va boshqa shu kabilarda bo'lgan o'xshash belgilar bitta tushunchada birlashadi, biz buni *meva* degan so'z bilan ifodalaymiz. Daraxtlar, o'tlar, gullar va boshqa shu kabilarda «o'simlik» degan tushunchada umumiy lashtiriladi, o'simlik va hayvonlar «organizm» degan tushunchada umumiy lashtiriladi, harf va raqamlar «belgi» degan bir tushunchada umumiy lashtiriladi. Umumiy lashtirish tafakkurning abstraktlashtiruvchi faoliyati bilan chambarchas bog'langandir. Abstraktlashtirish jarayonida ayrim narsalarning o'xshash belgilari aniqlanadi va shu o'xshash belgilar umumiy lashtiriladi.

Abstraktlashtirish singari, umumiy lashtirish ham so'z yordami bilan hosil bo'ladi. har qanday so'z yakka bir narsani yoki hodisani emas, balki o'xshash yakka-yakka ob'ektlarning ko'pchiligini ifodalaydi. CHunonchi, biz *stol* degan so'zni aytganimizda, bu bilan biz yakka-yakka ko'p stollarga taalluqli bo'lgan fikrni ifodalaymi z. Fikrdagi abstraktlashtirish va umumiy lashtirish jarayonlari ikkinchi signal sistemasining spetsifik, o'ziga xos mexanizmlariga tayanadi. Nutq signallari (suz) tufayli,- deydi I. P. Pavlov,- «...nerv faoliyatining yangi tamoyili - abstraktlash va shu bilan birga, oldingi sistemaning behisob signallarini umumiy lashtirish vujudga keladiki, bunda ham o'z navbatida ana shu umumiy lashtirilgan yangi signallar tag'in analiz va sintez, qilinaveradi...» . Konkretlashtirish bir jihatdan qaraganda abstraktsiyalash va umumiy lashtirish jarayoniga qarama- qarshi yoki shu protsessning teskarisidir. Konkretlashtirish, birinchidan, umumiy abstrakt belgini yakka ob'ektlarga tatbiq yoki mansb qilishda ifodalanadi.

2. Davletshin M. G. «Umumiy psixologiya» T-2000y.

3. Nemov R. S. «Psixologiya» T. 1.M. 1998y.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risidagi" Qonuni T.,1992 "Kadrlar tayyorlash milliy dasturi" T., 1997
2. I.A.Karimov "Barkamol avlod orzusi" T., 1996
3. I.Karimov. XXI asr bo'sag'asida. -T.-1997.
4. I.Karimov. Barkamol avlod orzusi. -T.: Sharq.-1999.
5. I.Karimov. Donishmand xalqimizning mustaxkam irodasiga ishonaman. -T.-2000.
6. Davletshin M. G. «Umumiy psixologiya» T-2000y.
7. Nemov R. S. «Psixologiya» T. 1.M. 1998y.
8. Gamezo A. «Atlas po psixologii» Moskva 2001y.